

Протојереј-ставрофор проф. др Зоран Крстић

БУДУЋНОСТ ХРИШЋАНСТВА У ЕВРОПИ

Пред читаоцима Каленића је предавање протојереја ставрофора др Зорана Крстића, професора на богословском факултету СПЦ у Београду и ректора богословије Свети Јован Златоусти у Крагујевцу, одржано на дан Светог Архангела Михаила 2007. год. на Коларчевом народном универзитету у Београду у оквиру серије од четири предавања на тему улоге Цркве у процесу европских интеграција. Остали предавачи били су др Сима Аврамовић, професор на Правном факултету у Београду и протојереји ставрофори др Владан Перишић и др Радован Биговић, професор на Богословском факултету у Београду.

На почетку овог излагања дужан сам да се захвалим организатору на љубазном позиву. Част ми је да учествујем и да дам свој, свакако не велики допринос, расветљавању ове сложене теме, под једним заједничким називом Улога Цркве у процесу европских интеграција. Определио сам се за тему везану за будућност Хришћанства у Европи. Та тема звучи помало, да тако кажем, бомбасто, али ја се нећу бавити пророчанствима. Дакле, циљ овога предавања нису пророчанства, нити сам ја за тако нешто способан, али свакако да је потребно нешто рећи о два појма која срећемо у самом наслову теме. Један је Европа а други Хришћанство. Ма колико то неким изгледало јасно, овде се ипак ради, ако смем тако да кажем, о једначини са две непознате. Нити је Европа потпуно одређен појам, нити је то Хришћанство. Ја ћу покушати да говорим о овим појмовима, и да их на неки начин повежем, али нећу да, како рекох, дајем пророчанства о томе шта ће се десити у Европи у будућности. Говорићу о врло једноставним, основним хришћанским појмовима. Мислим да на основу тих појмова можемо да говоримо и о будућности Хришћанства у Европи.

Запитајмо се најпре зашто је потребно да говоримо о Европи? Из неколико разлога. Мислим да је основни разлог тај што се и ми сами налазимо у Европи, али други, можда још значајнији разлог је тај што нам европска друштва служе као узор, као модел ка коме се крећемо. Анализирајући европска друштва, можемо понешто да наслутимо и о сопственој будућности, јер несумњиво је да постоји веома широки консензус између

наших политичких партија да је Европа наша будућност и да начин уређења европских држава и уређења европског друштва, које нас овде више занима, јесте оно ка чему и ми тежимо. Са друге стране, запитајмо се да ли када кажемо Хришћанство, сви дајемо исти садржај том појму? Да ли можда и ту постоји размимоилажење? Да ли је потребно вратити се и изнова осветлити неке основне ствари везане за хришћанство?

Желео бих на почетку да истакнем неколико основних карактеристика европских друштава, опет из разлога што и наше друштво, све више и више поприма те карактеристике. Процеси који су се дешавали протеклих векова у европским друштвима били су означавани појмом секуларизације. Другим речима, Црква и Хришћанство су се из центра друштвеног живота све више, углавном не својевољно, селили на маргине и периферију друштвеног живота. То је процес који траје неколико векова, и у њему се само друштво еманциповало од Цркве. Хришћанство је постајало све више приватна ствар, а све мање друштвена. Међутим, последњих најмање деценију и по, међу теоретичарима се поставља питање да ли можемо све процесе у друштву да подведемо под појам секуларизације? Сведоци смо да се у друштвима пред крај двадесетог века дешавају и супротни процеси, процеси десекуларизације. Неке области друштва, које су раније биле изразито секуларне, добијају религиозне карактеристике, јер у те области друштва улазе и религиозни елементи. Поменуо бих најдрастичнији пример, а то је школство. Дакле, до пре 4-5 година школство је код нас педесетак година било изразито секуларно, али са увођењем веронауке у нашем државном школству се појављују религиозни елементи. Друго је питање колико се ти елементи органски уклапају у целокупно школство, али они су у сваком случају присутни. Тако да можемо да кажемо да је у тој области друштва дошло до одређене десекуларизације. То нам даје за право да потражимо неки бољи појам који ће на један квалитетнији начин осликати оно што се дешава у савременим друштвима. Реч је о појму плурализма. Дакле, оно што је карактеристика савремених европских друштава и што ће све више бити, и већ јесте, карактеристика нашег друштва, јесте плурализам. Плурализам ће, по свему судећи, у скоријој будућности бити трајно стање друштва, јер не постоје никакве тенденције које би сугерисале да европска друштва и наше друштво у будућности неће бити плуралистичко. Основна тенденција је све већа и већа глобализација која се сигурно неће зауставити у ближој будућности, тако да цела

земљина кугла постаје јединствен простор, како се то обично каже - једно глобално плуралистичко село. Дакле, појмови времена и простора не играју више тако значајну улогу као некада. То је разлог због којег треба да говоримо о плурализму као трајном стању у скорој будућности европских па и нашег друштва.

Шта подразумевамо под плурализмом и да ли је то стање друштва различито у односу на нека претходна стања? Да ли је наше друштво на почетку 21. века различито у битним елементима од рецимо српског друштва с почетка 19. века? Ако јесте, које су битне карактеристике тадашњег, а које данашњег друштва? Основна карактеристика плуралистичких друштава огледа се у чињеници да у њима постоје различити извори искустава, различите вредности, различите друштвене улоге које коегзистирају без заједничког теоријско-практичног принципа који би их структурирао и сво то мноштво учинио појмљивим и јасним. Постоје различите вредности у таквом друштву, различите друштвене групе, али оно што је карактеристично јесте да не постоји заједнички принцип који би их структурирао.

Можда је потребно да овде направимо мали искорак. Дакле, то је основна разлика између садашњег друштва и неких претходних традиционалних, патријархалних, хомогених друштава, или како год хоћете да назовемо та друштва. Ранија друштва су имала основни принцип који их структурисао. Вековима је тај принцип било Хришћанство. Дакле, то је био простор и култура у коме су се људи кретали и разумевали. Данас то није тако, јер недостаје тај заједнички принцип. Али то ћемо касније још објаснити. Желео бих сада да направим само појмовне разлике између плуралности и плурализма и релативизма и плурализма, јер може се десити да се ти појмови поистовете. Прво, целокупна творевина је плурална и свако друштво је плурално, другим речима, у сваком друштву кроз целу историју постојали су различити сталежи, различита занимања. У природи исто тако срећемо плуралност, јер постоје многобројне врсте, али у природи, а исто тако и у традиционалним друштвима, постоји основни принцип, основни елемент, који све то обједињује. За нас Хришћане у природи је то Бог, који је Творац свега створеног, а у традиционалним друштвима је то обично била религија. Плурализам то не подразумева, то није исто, плуралност и плурализам. Са друге стране, ако не постоји тај заједнички принцип, да ли то значи да су садашња друштва релативистичка и да није могуће

одредити шта је у њима добро, а шта зло? Плуралистичка друштва су заиста у непрестаној опасности да у упадну у релативизам. То је оно што је и наше искуство. Имате једну групу људи која каже: "За нас је то добро." Нека друга група каже: "За нас је то апсолутно зло." Како ћете да усагласите те две групе људи? Узмимо пример абортуса. За нас Хришћане је то убиство. Али, постоји одређена група људи која каже: "Не, то је право жене." Дакле, жена има право на контролу свога тела. Укоклико прихватимо да је свако мишљење добро, онда улазимо у врло опасну сферу релативизма, која може да уништи свако друштво. Друштво не може да опстане ако су у њему све вредности подједнако добре или подједнако лоше. И плурализам не функционише тако. Дакле, кажем, постоји стална претња да се он претвори у релативизам, али бар теоретски не би требало тако да буде, већ би требало да се по одређеном питању траже најбољи могући одговори. Али, нема те институције која ће у плуралистичком друштву рећи: "Ја имам одговоре на сва питања." То је нешто што се апсолутно спречава. Постоје парцијална решења за неки проблем. Хајде да видимо шта кажу заинтересоване различите групе, па онда да видимо које је то најбоље мишљење. Код нас је, на жалост, још увек друштвени простор сувише, да не кажем загађен, али притиснут политиком, тако да нам најчешће политичари доносе таква решења, али у неким другим срединама итекако велику улогу игра јавно мњење, па се рецимо по неком питању формира одређено јавно мњење које заступа, опет, нека група људи и доносе такво решење. Оваква ситуација доводи Цркву у потпуно нов положај. Рекао сам да су хомогена, традиционална друштва у свом центру имала религију. За наше просторе то је била православна Црква. Процес секуларизације у последњих 10-15 година, када наше друштво постаје све више и више плуралистичко, доводи Цркву у нову позицију, какву није имала у ранијим друштвима.

Пре него што кажемо како би Црква генерално требала да се одреди према новој позицији, да кажемо како се појединачно Хришћани одређују према таквој ситуацији. Има неколико могућности, бар теоретски. Једна од њих је да кажемо: "Нас то не занима. Оваква, плуралистичка, ситуација у друштву је апсолутни грех и ми нећемо да имамо никакве везе са тим." Односно: "Ми знамо, или барем мислимо да знамо, шта заступамо. Ако људи желе да буду Хришћани, треба да дођу код нас. Пре тога ми не учествујемо ни у каквим разговорима." Дакле, ситуација плурализма се доживљава као стање греха. Опет, у тој

ситуацији имате најмање две могућности. Једна је да се Црква повуче у себе, да направи гето и да Хришћани међу собом комуницирају без неке претеране жеље да имају утицај на спољашње друштво. Тако углавном функционишу поједине протестанске групе. Нама православнима то уопште није својствено, а није ни католицима. Ми се у таквим ситуацијама радије ослањамо на политичку власт, дакле, покушавамо да имамо утицај на политику и да тиме ублажимо последице те ситуације плурализма у друштву. Другим речима, покушавамо да одозго поново хомогенизујемо друштво. Још на неколико начина Хришћани могу да реагују на ову ситуацију. Један од тих начина је онај на који најчешће реагујемо и који је обележје нашег времена, а то је да реагујемо релативизмом. Како? Тако што релативизујемо хришћанску поруку и кажемо да она има вредност само у нашем приватном животу, али за друштво у целини она не игра никакву улогу. То је заправо стање Хришћана у великом, или највећем проценту. Вера остаје наша лична, потпуно приватна ствар и не шири се на друштво. Друштво функционише на потпуно секуларизованим основама и принципима, а вера остаје наша приватна ствар. Да ли ико данас када разговара о неким областима друштвеног живота, нпр. о судству или економији, уопште узима могућност да постоје некакви хришћански темељи или елементи у свему томе? Чак ни ми Хришћани, тако нешто не очекујемо, нити заступамо. Друштво се формира и формирано је апсолутно на секуларизованим основама, са хришћанством само у траговима. Дакле, то је преовладавајући став данашњих Хришћана. Видећемо касније колико тај став има будућности и у нашем друштву и уопште у европским друштвима. Најзад, можемо да кажемо да Хришћани према тој новонасталој ситуацији могу и трезвено да се односе, и да је тај став најбољи и да је битан не само за данашње време, него за сваку историјску епоху. Историјске епохе се смењују, оне нису суштински различите једна од других. Свака историјска епоха има своје добре и лоше елементе и ниједна није апсолутно грешна или апсолутно света. То би био један трезвен став у коме и Хришћани а исто тако и хришћанска Црква има прилике да делује. То је посебно важно данас, јер нам нико више не брани да делујемо у друштву. Нема више забрана и то је добра карактеристика плуралистичког друштва. Све друштвене групе па и Црква равноправне су. Нема оних друштвених група, које би биле, како ми то кажемо, равноправније од других, него су све заиста апсолутно равноправне. И нико нема право да каже: “Ви не смете по том питању ништа да кажете.” То се још увек ту и тамо чује код нас

у јавности, али то просто не може да се подведе под основе плуралистичког друштва. Свака друштвена група има право да каже своје мишљење по сваком питању, а да ли ће њено мишљење бити усвојено или не, то је већ друга ствар. Дакле, трезвени приступ био би став да стварност коју видимо није апсолутни грех, већ да нам она пружа могућност да делујемо.

Треба рећи још нешто што је веома важно пре него што кренемо на друге ствари, које су суштинскије од ових претходних. Овакву ситуацију треба да схватимо, како сам то на почетку рекао, као трајну ситуацију. Неће се друштво вратити на своју претходну фазу хомогености. Другим речима, сви ми, ако уопште постоји у Цркви такво мишљење, треба да престанемо да сањамо сан о средњем веку. Средњи век се неће вратити. Неће наше друштво бити хомогено у некој скоријој будућности; другим речима, плурализам је контекст у коме треба да делујемо у скорашњој будућности. Маргинализација Цркве има и добре стране, или ћемо макар, уколико то правилно схватимо, моћи да извучемо поуке из те ситуације. Многе ствари којима се Црква некад бавила враћене су друштву или држави. Црква се не бави више, у основи, ни образовањем, ни осталим областима друштва, не бави се посебно ни политиком. Чиме, онда, Црква треба да се бави? Оним што и јесте њена мисија, оним што и представља њену суштину. После много векова у којима је Црква била приморана да се бави и неким стварима које јој можда нису биле својствене, опет долазимо у ситуацију да се бавимо оним стварима које су директно везане за Хришћанство, и оним што чини мисију Цркве.

Од овог момента почиње дубља прича и намеће се суштинско питање: Шта је мисија Цркве? Ако не треба да се бавимо политиком, образовањем, не знам чиме све још, јер то припада друштву, чиме онда треба да се бавимо? Секуларизација је, поред тога што је маргинализовала Цркву, довела до још неких крупних промена. Једну од тих промена можемо означити појмом екскултурација, растеловљење. Претпостављам да овај појам, који није много коришћен, није потпуно јасан, тако да морам да га објасним. Шта се дешава кад нешто померате на маргину? Остављате простор да неко други делује у центру. У овом контексту се дешава да се стварају животне форме које више нису прожете Хришћанством. То означавамо појмом екскултурација. Свакидашњи живот се више не заснива на Хришћанству, као пре 3, 4 или 5 векова. Само по себи је јасно да како

Хришћанство померате на маргину, тако заправо, стварате нове форме у самом центру, које више нису засноване на Хришћанству. Најједноставније речено, стварате нову културу. Под културом подразумевам свакидашњи начин живота који је заснован на одређеним религијским или филозофским поставкама. Али свакидашњи начин живота, тј. култура, у најширем смислу не представља само духовна достигнућа човечанства, већ и свакидашњи начин живота, оно како живимо од јутра до мрака, сваки од нас појединачно, и сви ми заједно. На тај начин ми изражавамо неку културу, мада тога већина нас и није свесна. Али онако како проводимо дан, ми заправо сведочимо о томе шта мислимо о себи, о човеку уопште, о Богу, о свету који нас окружује. Иако у већини ми тога нисмо свесни, одаје нас свакидашњи начин живота. Где ћемо да сместимо Бога у наш свакидашњи начин живота? То је нешто што је било апсолутно јасно и својствено нашим прецима од пре 100, 200 или 300 година, јер је за њих Бог увек био у центру свега. Без обзира да ли су радили у пољу, да ли су се сахрањивали, венчавали, или су им се рађала деца, увек је било места за Бога. Данашњи човек тешко да може да нађе место Богу у свом свакидашњем животу, и све га мање налази. Из тог разлога имате нешто што се назива Хришћанин седмог дана. Чак и они који успеју да нађу неко место за Бога, то успевају само недељом пре подне. Осталим данима не. Како ће и где један пословни човек да нађе место за Бога у свом дневном распореду? И на који начин? Свакидашње животне форме су изгубиле свој хришћански садржај, и он је померен на маргине. Бог и вера у Бога нису више извори смисла, нити европски човек поистовећује истину и живот са Богом. Оно што се у 20. веку говорило о смрти Бога, значи да Он постаје сувишан. Овде се намеће једно значајно питање: Ако Бог не може да нађе место у свакодневном животу европског, па и нашег човека, да ли религија може? Нажалост, рећи ћу зашто нажалост, одговор је позитиван, ма колико то чудно звучало. Дакле, има религије у животу савременог човека, Европљанина уопште, па и нашег човека, али религије без Бога. То је можда и кључна тачка будућности Хришћанства у Европи. Религија без Бога је пожељно лице Хришћанства за Европу, а све више и за наше друштво. Шта то конкретно значи? То прво значи да се Хришћанство везује за историју, за оно што је прошло. Најједноставније речено, везује се за музејске експонате и као музејски експонат оно је предмет посебне пажње, како у Европи тако и код нас. Дакле, сви европски уставни гарантују ово што сам поменуо и како је то неко рекао - што је мање вере у Европи, то се религија више штити и постаје чинилац

националног и културног идентитета једног народа, део историјског памћења, традиција и култура, нешто што је увек везано за прошлост, а престаје да буде начин живота, који за основну карактеристику има послушност вољи Божијој. Престаје да буде борба против зла и борба за задобијање Духа Светога, за спасење, престаје да буде подвиг и да се поистовећује са истином. Дакле, кад данашњем европском човеку, то показују статистике, а претпостављам да то важи и за нас, поставите питање шта је или ко је Христос, најчешћи је одговор да је то одређена идеја или символ. Занемарљиво мали проценат Европљана ће вам рећи да је Он живи Бог Старог, и посебно Новог Завета, живи Бог Историје, ове која се овде дешава, и да је непрестано присутан у творевини и историји. То је та велика разлика, именованемо је касније, која постоји између ова два типа вере. Једно је традиционални приступ, а друго је она жива вера која је упућена ка Живом Богу. Ово је дакле тај карактеристични феномен нашег времена, и на жалост већина Европљана а ту убрајам и наше људе, овако се односи према својој вери. Као пример навешћу вам један део из књиге Зли дуси или Нечисте силе, како гласи стари превод, да се само присетимо како је Достојевски пре више од једног века веома добро наслутио шта ће бити основна проблематика. У разговору између Шатова и Ставрогина, Шатов занесено износи све те велике идеје о руском народу, да је он богоносни народ, и тако даље, дакле, са великим жаром говори какву будућност има руски народ, а онда му Ставрогин поставља врло једноставно питање. “Хтео сам да знам”, обраћа се Ставрогин Шатову, “верујете ли ви у Бога или не? ” Шатов збуњен тим питањем каже: “Ја верујем у Русију, верујем у њено православље, верујем у Тело Христово, верујем да ће се други долазак извршити у Русији...” “А у Бога, у Бога? ”, пита Ставрогин, а Шатов одговара: “Ја ћу веровати у Бога.” Дакле, то је основни проблем и ту се деле та два приступа вере. Другим речима, основно је питање да ли наша вера припада историји и има традиционалистички приступ, или је то вера у Живог Бога, односно, да ли је то вера у Бога или вера у одређене идеје. Вера у живог Бога се на овај шатовљевски начин претвара у идеологију, тј. у различите и многобројне идеологије.

За ово предавање користио сам неколико савремених студија углавном везаних за Француску. Једна жена, врло занимљив социолог, говорећи о узроцима таквог стања у Европи, наводи три разлога. Да ли су то заиста узроци или су последице, процените сами.

Дакле, узроци чињенице да Хришћанство више не игра суштинску улогу и не обликује свакодневни живот су, прво: по први пут у историји Хришћани не живе у страху од немаштине и глади. Самим тим могу да запоставе сва метафизичка питања па и питање Бога. То је узрок или последица, можемо о томе да разговарамо; друго: нема више бриге о томе шта ће се десити после смрти. Данашњи Европљанин не размишља много о томе шта ће му се десити после смрти. На неки начин, смрт смо или занемарили, не размишљамо о њој, или смо је уклопили у неку врсту неминовне завршне фазе нашег живота, али шта ће бити са нама после смрти, та мисао не занима много савременог човека. Трећи узрок, или трећа последица, је у томе да је брак изгубио своју светост. Он је постао као у време римске империје, обичан, можда не баш обичан, треба и то поштовати, дакле, уговор између две стране, али је изгубио сваки елемент светости. Дакле, брак више није символ односа између Христа и Цркве, него једноставно уговор и договор између две стране који траје док су те стране сагласне, а кад више нису сагласне, као и сваки уговор он се раскида. Јесу ли ово узроци или последице, о томе можемо да разговарамо, али сигурно да могу у извесној мери да нам помогну у расветљавању овог заиста сложеног феномена.

Најзад, и са тим бих желео да завршим, да сумирам ова најмање два начина везивања људи за Хришћанство. С тим што поменути социолога, налази и трећи, поменућу га само, а то је тип поклоника, који код нас изгледа није баш толико заступљен. Заправо, ради се о људима који воле да одређени број дана у години проведу на неком месту, у неком манастиру на пр. Имате таквих људи и код нас, али кажем то није баш тако раширено, који сваке године оду недељу дана у Хиландар, рецимо, или на Острог, а преко године немају неке посебне везе са Црквом. То је тип поклоника који је, по овом теоретичару, итекако заступљен у Западној Европи. Значајан број људи иде на поклоничка путовања и тамо проводи неколико дана живећи хришћанским животом. Али оно што се нас тиче у већој мери, то су категорије, са једне стране, традиционалног верника, и са друге стране, пробуђеног верника, или једноставно верника. Које су унеколико карактеристике традиционалног верника који несумњиво преовладава у свим европским друштвима, па и код нас? То је да веза са Црквом и Хришћанством постоји кроз процес социјализације. Одрастајући и уклапајући се у друштво, човек на европским просторима који су несумњиво хришћански, упио је и одређене хришћанске вредности. Другим речима,

родитељи или баба, деда, некада и школа, све су то били чиниоци који су стварали хришћанску веру у некој одређеној личности. Вековима се то тако дешавало. Из тог разлога је Црква и прихватила да крштава децу. Зато што су родитељи ти који ће касније да васпитавају децу и да је подижу у хришћанском духу, уводећи их у Цркву. Вековима су људи у Цркву улазили кроз процес социјализације. Како су учили да говоре, да се опходе, како су налазили своје место у друштву, тако су се учили и хришћанским вредностима. То данас више није случај управо зато што друштво више није хомогено, не може да допринесе уласку људи у Цркву, или стварању Хришћана. Могуће је да се чак и деси нека хришћанска социјализација, а да људи не буду Хришћани. То је оно што имамо у већини случајева код традиционалних верника, код нас рецимо, да славе славу и да евентуално иду у Цркву неколико пута годишње, али да суштински нису Хришћани. Данашњи Европљанин, претпостављам и данашњи Србин, у већини случајева, може да замисли свој живот и без Хришћанства, јер му оно ништа суштински не доноси. За разлику од таквог традиционалног верника, који постоји свуда где постоје традиционалне религије, постоји група или категорија верујућих људи, или људи пробуђених, који су поново открили Хришћанство и то доживели као свој лични избор. Веома је важан тај елемент личног избора. Код традиционалног верника немате лични избор. Јер, кажу, ми нисмо имали избор да будемо или да не будемо Срби, или где ћемо да се родимо, па између осталог нисмо имали избор ни којој ћемо религији и којој Цркви да припадамо. Код верника у правом смислу те речи имате лични избор. Он се определио за нешто и самим тим то даје много већу снагу његовој вери. Анкете које су обављане са таквим људима сведоче да се са маргина значај њихове вере преноси у сам центар њиховог живота. Другим речима, један верник, у ужем смислу, веру доживљава као центар свог живота и не може да замисли живот без вере. За разлику од традиционалног верника који врло једноставно може да замисли свој живот без вере. У претходних педесет година, за време комунизма, људи су се врло лако одрекли своје вере, своје славе, и чега год хоћете и нису то баш осетили као неки велики недостатак, живело се и даље. Прави верник се неће одрећи своје вере, јер кад изгуби своју суштину, изгуби срж свог постојања, он нема више разлога да живи. Да завршим, ако треба да пророкујем, мада сам на почетку рекао да нећу да пророкујем, али хајде... Овако би стајале ствари: демократска Европа жели традиционалног верника и за демократску Европу и уопште за свет, традиционални верник је пожељан тип верника, и

она ће све учинити да заштити традиционалног верника. Са становишта Цркве, традиционални верник нема будућност. И то је оно што показује управо целокупни 20. век. Дакле, ту будућности нема, то треба да нам буде апсолутно јасно. Зашто? Зато што традиционални верник не производи, не ствара, већ само поштује оно што је некада створено, као у музеју. Музеји су добра и лепа ствар, то није спорно, ми идемо и посматрамо шта су људи стварали, али оно што нас одржава у животу јесте оно што ми стварамо, а традиционални верник, на жалост, не ствара. Ако Хришћанство буде засновано на традиционалним верницима, то неће бити добро, а управо је то процес који се дешава последњих 100-200 година. Са друге стране, истински верник нема будућности у Европи. Он ће неминовно доћи у сукоб зато што ће пројављивати друге вредности. То је класични сукоб између света и Цркве. Он може да буде оштар, а може да буде и мање оштар, то није битно, али је неминован, зато што се Црква, или ако хоћете Царство Божије, заснива на другачијим принципима него што су то принципи света. Такав верник нема неке велике будућности у Европи. Другим речима, биће борбе. Ко ће из тога да изађе као победник, друга је ствар, али са становишта Цркве то је једини начин. Црква мора бити активна и стваралачка и то једина будућност Европе. Европа мора да поново буде, као што је била пре 15-20 векова, надахнута идејама хришћанства. Дакле, потребно је да се поново деси један такав стваралачки процес, али он мора да буде уистину стваралачки, мора да буде аутентичан. То могу да изнесу само верујући људи у правом смислу те речи, односно, то неће бити њихово дело, него ће бити поново, као и раније, Дело Божије. А ми смо увек само ту да сарађујемо и да подржавамо, да се приклањамо Вољи Божијој.